

Kurt Rudolph GNÓSE. PODSTATA A DĚ- JINY NÁBOŽENSKÉHO SMĚRU POZDNÍ ANTIKY

Praha (Vyšehrad) 2010, přel. J. Gebelt, 452 str.

České vydání základního spisu o gnósi od německého religionisty Kurta Rudolpha, nedávno osmdesátiletého, je pro českou a jistě i slovenskou religionistiku významnou událostí. Je to po známých kapitolách z velkého díla *Lehrbuch der Dogmengeschichte* od Ad. von Harnacka a po výrazných monografiích H. Leiseganga (1924) nebo H. Jonase (1954) první velká a v podstatě dosud nenahraditelná práce o gnósi (německý originál vyšel roku 1977), která zpracovává již texty z Nag Hammádí. Ty byly objeveny po druhé světové válce, ale vydávány byly se značným zpožděním. Rudolphova kniha se pro autorův hluboký vhled i pro své přehledné rozčlenění stala religionistickou klasikou.

Texty z Nag Hammádí představuje autor na konci prvního oddílu (Prameny) po přehledu ostatních pramenů pro studium gnóse, kterými ještě před sto lety byly valnou většinou spisy jejich odpůrců (církvních otců, heresiologů), hermetické spisy a tři gnostické kodexy, z nichž nejvýznamnější byl Berlínský papyrus 8502 s Tajnou knihou Janovou a Mariiným evangeliem. Nálezem textů z Nag Hammádí v Horním Egyptě se počet přímých pramenů nečekaně rozrostl. Vnitřní charakteristika těchto dokumentů ukazuje, že gnóse, což je v podstatě až novověké

označení celého tohoto nábožensko-filosofického fenoménu, je mimořádně členité hnutí, které hluboce poznamenalo rané křesťanství, takže polemika některých jeho významných odpůrců (např. Kélsa ve 2. pol. 2. stol.) byla ve skutečnosti polemikou proti jeho gnostické větvi, která na mnoha místech byla silnější než pozdější křesťanská ortodoxie.

Hlavním a nejobsáhlejším oddílem knihy je vnitřní analýza gnostického hnutí (Podstata a struktura), která začíná charakteristikou stěžejních idejí – společných znaků všech různých podob gnostického mýtu. Autor odmítá rozlišení gnóse (věděni o božských tajemství vyhrazených elitě) a gnosticismu (filosoficko-náboženských systémů 2. a 3. stol.), navržené na kongresu v Mesině roku 1966, a oba termíny užívá záměnně. Mezi specifické prvky gnóse počítá představu o božské jiskře v člověku, která upadla do hmotného světa a musí být poselstvím z božského světa probuzena ze spánku, aby poznala svou pravou božskou podstatu. Spasení spočívá v mystickém poznání této vlastní soupodstatnosti s Bohem.

Druhou gnostickou základní naukou je metafyzický dualismus. Nejde o perský dualismus dobra a zla, ale spíše o ontologické odlišení věčných idejí a jejich pomíjivých předmětných obrazů, jak se s ním setkáváme u Platóna. Gnostický dualismus se však i od platonismu liší tím, že předmětný svět je temný a zlý samou svou hmotností. Plótinus pro tento „akosmismus“ s gnostiky polemizoval v pojednání „Proti gnostikům“ (*Enn.* II,9). Bůh je pro gnostiky zcela neviditelný, nad tento svět vyvýšený mimočasový – až „nejsoucí“ (Basileidés). Zlo je

produktem nedopatření, disharmonie v božském světě. Svět je dílem padlé božské bytosti, která dovede tvořit jen hmotný svět a brání tomu, co je zajato v hmotě, v poznání. Z tohoto hlediska vykládají gnostici židovskou bibli (Starý zákon) a Boha Stvořitele ztotožňují s žárlivým démiurgem. Jedna božská bytost se osudovou chybou ocitla v zajetí hmoty, a tedy i v koloběhu rození a umírání, pod mocí nadzemských mocností, pod jejichž tlakem se prostřednictvím pohlavního množení božského dělí na jednotlivé lidi, opouští původní jednotu a stále více zapomíná na svou podstatu. Ženský princip reprezentovaný Moudrostí (*sofia*) a Vírou se na tomto úpadku božství podílí, ale současně se snaží svůj omyl napravit a vyšší části ženského principu využívá i božská duchovní moc k záchraně člověka a předání spasitelného poznání. Tak kosmogonie zahrnuje antropogonii a přechází v soteriologii.

Podstata spásy spočívá v rozpoznání božskosti lidské přirozenosti a výstupu vzhůru do božské duchovní sféry. Některé gnostické soteriologické koncepce lze charakterizovat jako ideu „spaseního Spasitele“, zdaleka ne však všechny. Postava spasitele je méně jednoznačná než v křesťanství, protože zachraňující poznání může být zprostředkováno různými způsoby. Podle traktátu *Protennoia* (*První myšlenka*, in: *Nag Hammadi Codices* [= *NHC*], XIII,1) přichází k lidem a přináší jim záchranu v různých podobách, např. v podobě Slova, vždy však skrze mystické osvětlení. Nositelem osvětlení a poznání je v některých gnostických systémech Ježíš, jinde had z Geneze. Židovská bible není tedy zamítnuta (jako u Markióna),

ale přeznačena (postavena na hlavu, z gnostického hlediska na nohy), platnost Zákona je v Listu Flóře zrušena odvoláním na Ježíše a jeho přikázání lásky. Prvky křesťanských vyznání jsou do gnostického kontextu zapracovány zejména ve valentinské gnósi. Gnóse zná i universální horizont spásy (eschatologii), který spočívá v konečném prostoupení veškerenstva duchovním poznáním.

Gnostická společenství postrádala nadregionální organizaci, církevní funkce a úřady chápali jako okrajovou věc, na niž hleděli s pocitem duchovní nadřazenosti. Hlavní svátostí byl křest a podle některých valentinů i duchovní svatba. Autoři gnostických textů patřili mezi vyšší společenské vrstvy. Gnóse vyrostla v městském prostředí, kde prostí členové gnostických obcí často přejímali okolní náboženské praktiky.

V třetím oddíle se Rudolph obírá dějinami gnóse vzniklé patrně na půdě židovské heterodoxie a ovlivněné hellénistickým synkretismem i mysterijní zbožností. Jednou z prvních doložených postav byl Kérinthos, o němž je známo jen to, že byl doketou (Ježíšovu tělesnou existenci pokládal za zdánlivou) a zastával učení o bohu Stvořiteli jako nízké bytosti. Některé novozákonní spisy proti gnostikům polemizují nebo (současně) jsou jim ovlivněny (Janovo evangelium, deuteropavlovské listy). Velcí učitelé byli Basileidés, Valentinos, Ptolemaios (2. stol.), potom přejímá alespoň část gnostického dědictví manicheismus (Máni, 2.–3. stol.) a později Mandejci. Poslední, krátký oddíl stručně naznačuje vliv gnóse na středověké sekty (zejm. Bogomily a Katary).

Wolf B. Oerter připojil zasvěcený medaillon autora. Knihu, která je vybavena dobrými rejstříky, přeložil J. Gebelt. Bez této knihy se neobejde žádný religionista a každý, kdo se jen trochu obírá gnósi, v ní bude hledat a nalézat cenné informace.

Přesto nemůžeme smlčet některé problémy. Rudolph předpokládá, že gnósi byly ovlivněny i některé knihy Nového zákona, i když první gnostické systémy jsou doloženy až před polovinou 2. stol., tedy již po uzavření křesťanského kánonu. Sdílí tak názor, který v německém bádání převažoval až do let sedmdesátých, potom jej však zastávali jen někteří religionisté z USA a např. významný německý a biblista H.-M. Schenke. Ten v osmdesátých letech předpokládal, že christologický hymnus v listu Filipským (2,6–11) převzal svůj rámeček z gnostického mýtu. Většina německé religionistiky a biblistiky a velká část anglického bádání tento závěr jednoznačně zamítla. V současnosti se mluví o tom, že gnostické systémy by mohly mít společné poměrně jednoduché jádro, doložené v různých gnostických textech. Jeden z nich vypráví: „Semenem z (oblasti) Moci mělo vadu a sestoupilo do hlubin země. Velikost (kopt. *mintnokj*) se (na ně) rozpomněla a poslala k němu Slovo. Vzalo (tj. Slovo) je (semeno) k ní (k Velikosti), protože první Slovo bylo zmařeno“ (*Rozhovor se Spasitelem*, in: *NHC*, III,5, 135,18 n.).

Jiný výraz zárodečného mýtu zní: „Člověk, panující neomezeně nad světem smrtelných, ... vyklonil se ze soukruží, a ukázal tak dolů tíhnoucí Přírodě krásný boží tvar. ... Když spatřil tvar sobě podobný v Přírodě, odražený ve vodě, vzplál

k němu láskou a zatoužil přebývat tam dole. A jakmile po tom zatoužil, tak to uskutečnil. ... Proto má Člověk, jediný ze všeho pozemského tvorstva, dvojí přirozenost – je smrtelný vzhledem k svému tělu, ale nesmrtelný vzhledem bytostnému Člověku. Ačkoli je vpravdě nesmrtelný, ... snáší smrtelný úděl a je podroben Osudu. ... Jestliže tedy pochopíš, že jsi stvořen z života a světla, ... vrátíš se zpět k životu.“ *CH I* (Poimandrés, 14–15,21; překlad D. Hodrová – K. Hubka). V obou případech se mluví o jakémisi kosmickém osudovém nedopatření, které způsobilo neštěstí člověka, a o pomoci, která pomáhá k návratu vzhůru, do duchovní oblasti. „Rozhovor se Spasitelem“ lze však datovat nejdříve do první poloviny druhého století a Poimandrés je spisem, v jehož datování není shoda, jen výjimečně je kladen již do století prvního, většinou do doby mnohem pozdější. Rudolph, zdá se, byl příliš ovlivněn modelem gnóse, jak ji poznal jeho učitel Hans Jonas, který do pozdně antické gnóse zahrnul i Órigena a Plótina. Gnósi tedy chápe Rudolph jako jistou duchovní atmosféru nebo tendenci.

I v takovém případě je velmi těžké doložit konkrétní vliv gnóse na ranou křesťanskou literaturu, spíše je třeba mít za to, že některé křesťanské spisy jsou nezávislým projevem takového obrazu člověka a světa. Přímý, historický vliv gnostických textů nelze doložit. Přesto to nemusí znamenat, že k setkání mezi křesťanskou literaturou a gnósi došlo až v době pokanonické. Některé podobnosti jsou tak nápadné (gnóse na jedné straně a na druhé evangelium Janovo nebo deuteropavlovské listy),

že fenomén zárodečného gnostického mýtu, jak jsme jej ilustrovali na uvedených dvou textech, byl pravděpodobně prostřednictvím nějakého nám neznámého historického nositele přítomen v Palestině a v Malé Asii již v 1. století. Tam mohl ovlivnit vznikající křesťanství i gnósi a gnostikům ze začátku druhého století usnadnit připojení k církvi. Historické ovlivnění je nedoložitelné, shody v rovině fenoménu jsou zato nápadné. Jisté je, že tato tradice, kterou gnóse rozpracovala ve smyslu několika paralelních systémů, inspirovala již v druhé polovině prvního století křesťanskou reflexi, která do perspektivy víry zahrнула dějiny a kosmos. Trvala sice na jednotě Stvořitele a Spasitele, ale naději přesunula z apokalyptické budoucnosti do oblasti „nahore“, Kristovu inkarnaci chápala jako „sestup“ a vzkříšení jako začátek obecného pohybu vzhůru.

Z toho všeho lze vyvodit několik závěrů:

1) Historicky by to všechno naznačovalo, že pravdu mohl mít R. M. Grant, který již v padesátých

letech minulého století tvrdil, že začátek gnóse (a začátek křesťanské reflexe víry) je v metafyzické re-interpretaci židovské apokalyptiky. Židovská část stoupenců Ježíšových (tzv. židokřesťané), která trvala na tom, že Ježíš je zaslíbený Mesiáš, s nímž přišlo království Boží, mohla tuto svou vizi zachránit jen za cenu její důsledné spiritualizace. Proto se jejich velká část časem přimkla ke gnósi.

2) Filosoficky a theologicky je společným rysem velké části gnostických systémů a postupně se formující křesťanské věrouky jistota, že všechno dobré, co se rodí „dole“ (ať už „dole“ jde o dobré nebo o „nízké“ stvoření), tedy v čase, bude vzato „vzhůru“ a zachováno v blízkosti Boha. Není to samotné jádro křesťanské víry, kterým je učení Ježíšovo a jeho příběh, ale je to rámeček, v němž bylo v dějinách šířeno a vnímáno.

Rudolphova kniha sice tyto závěry nezahrnuje, ale je inspirující a lze je z ní odvodit.

Petr Pokorný